УДК 159.9:883.3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ПРОРОКА

кандидат психологічних наук, Оксентюк Н. В.

Національний університет водного господарства та природокористування, Україна, Рівне

Предметом наукового дослідження є функція Тараса Шевченка як пророка. Метою статті є психологічне тлумачення розуміння Т. Шевченка як пророка. Методологія: застосування інструментів психології творчості, літературно-психологічного аналізу, міждисциплінарний підхід. Результати дослідження: виявлено, що колективне несвідоме стає особистим досвідом письменника-пророка і переноситься ним у сферу художньої творчості. Поет покликаний розкодувати для нащадків глибинні причини трагічної долі вітчизни, донести до них «універсальні істини української культури», виступає посередником між «небом» і «землею», обранцем трансцендентних сил. Такі висновки можна застосувати у культурології, літературознавстві, психології творчості.

Ключові слова: літературно-психологічний аналіз, Тарас Шевченко, пророк, колективне несвідоме, міф

Оксентюк Н. В. Психологический подход к пониманию Тараса Шевченко как пророка / Национальный университет водного хозяйства и природопользования, Украина, Ровно

Предметом научного исследования является функция Тараса Шевченко как пророка. Целью статьи является психологическое толкование понимания Т. Шевченко как пророка. Методология: применение инструментов психологии творчества, литературно-психологического анализа, междисциплинарный подход. Результаты исследования: выявлено, что коллективное бессознательное становится личным опытом писателя-пророка и переносится им в сферу художественного творчества. Поэт

призван раскодировать для потомков глубинные причины трагической судьбы родины, донести им «универсальные истины украинской культуры», выступает посредником между «небом» и «землей», избранником трансцендентных сил. Такие выводы можно применить в культурологии, литературоведении, психологии творчества.

Ключевые слова: литературно-психологический анализ, Тарас Шевченко, пророк, коллективное бессознательное, миф

Oksentiuk N. V. Psychological approach to understanding Taras Shevchenko as a prophet / National University of Water Management and Natural resources Use, Ukraine, Rivne

The subject of research is a prophet function of Taras Shevchenko. The aim of the article is a psychological interpretation understanding Shevchenko prophet. The article aim is to use psychological interpretation of understanding Shevchenko as a prophet. Metodology: psychology of creativity, literary and psychological analysis. Results: we found that the collective unconscious becomes a personal experience of the writer-prophet, and carries him into the sphere of art. He called to decode the underlying causes of the tragic fate of the history of the motherland for a posterity, to convey to them «universal truths of Ukrainian culture». Poet mediates between heaven and earth and elected by transcendental forces. These findings can be applied to cultural studies, literary criticism, psychology of creativity.

Key words: literary and psychological analysis, Taras Shevchenko, the prophet, the collective unconscious, myth

Вступ. Пророцтво Шевченка про Україну, український дух і українське життя є геніальне прозріння письменника-мислителя, – вважає багато вчених і літераторів. Це змусило нас знайти наукове, психологічне пояснення.

Аналіз психології творчості Шевченка здійснювали такі вчені як С. Балей, Г. Грабович, Н. Демчук, О. Забужко, М. Кашуба, Г. Костельник, І. Франко, М. Шлемкевич, Я. Ярема та ін., проте психологічний підхід до

розуміння Шевченка власне як пророка не розкритий. **Мета статті.** Тому метою статті стало психологічне тлумачення розуміння Тараса Шевченка як пророка.

Ще сучасники великого кобзаря визнали його місію. Спів Шевченка був «…воістину гуком воскреслої труби архангела», — пише Куліш у «Спогадах про Шевченка» (Куліш П. О. Хуторна поезія. — Львів, 1882. — С. 8.) [5, с.162] і називає його національним пророком: «З новими творами Шевченка Куліш тоді не був ще ознайомлений і коли перечитав їх, дак вони «здалися йому якимсь відкриттям з неба». Півтора року Куліш не бачив Шевченка і тепер, зустрівшись з ним, бачив, що «Шевченко зробився не таким, яким він його покинув, їдучи з України до Петербурга. Се вже був не кобзар, а національний пророк». Кулішеві здавалося, що «сталося те, чого зазнав на собі ветхозавітний посол господень, — те, що змалював по його слову такий же великий, як і сам Шевченко, геній слова».

Для Куліша, признається він, «сяєво духа Тарасового було чимсь надприродним». «Київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитанням» (Хуторна поезія. — С. 12-15). [Там само, 214].

Всі, навіть вороги-українофоби, визнають Тараса Шевченка за Пророка української нації, але чому саме він набув такого значення – ніхто не зумів відповісти. Загадка феномену Шевченка залишається нерозгаданою! Безпомічність в осягненні всього генію Тараса Шевченка призвела до штампування спрощеного і значною мірою бутафорського образу митця і людини. Тиражуються стандартні фрази, думки, портрети і пам’ятники, які перетворюють поета в своєрідну декорацію та атрибут, тоді як потрібно навпаки відкривати і черпати життєдайну глибочінь його величної натури.

Але, спершу слід з’ясувати психологічні основи життя та творчості людини, яку називають пророком. Саме слово «пророк» не означає лише провісника майбутнього. Воно перекладається як покликаний (Богом), як людина, що говорить від імені Божого і є виразником його волі. Пророки

закликалися на служіння часом несподівано для них самих, часом проти власної волі. Під-час цього пророки знемагали під тягарем свого непосильного служіння, їм було нелегко пророкувати лиха і постійно викривати людей. Пригнічення слабких, насильство, брехня, несправедливість є така ж зрада Заповіту, як і, приміром, шанування «чужих богів».

Пророки вірили, що Бог діє і проявляє Себе в історичних подіях. Тому вони брали активну участь у житті своїх сучасників. Дар історичного передбачення піднімає людину над межами часу. Звідси таке характерне для пророцтва явище, як скорочення хронологічної перспективи. Ведений Духом Господнім ясновидець споглядав прийдешнє «наближеним».

Всі великі нації дали світу письменників, які стали національними пророками. Деякі пророцтва, явлені в літературі, дивним чином збігаються з законами руху людства. За К. Юнгом, найбільш глибокий і безпосередній вплив роблять саме ті мислителі, яким вдається підняти на рівень свідомості і вже в ньому висловити «поверхневий шар колективного несвідомого» [7].

Це загальне несвідоме знання краще, ніж будь-хто, висловлюють поети і мислителі. Саме вони мають виховний вплив на своїх сучасників і на нащадків, бо «в своєму найглибшому натхненні», вони черпають з надр колективного несвідомого і висловлюють вголос те, «про що інші лише мріють», — говорив К.-Г. Юнг. Вони голосніше і ясніше інших висловлюють те, що всі знають, висловлюючи, тим самим, це загальне несвідоме «знання». Так як для більшості людей це недосяжно, то і дар генія виключно рідкісний.

Колективне несвідоме Юнг постулює як психічну спадщину людства, яка, подібно до людського тіла, розвивалася шляхом еволюції й позначена численними людськими досвідами [7], у той час як індивідуальне — інформацію психічного світу конкретної людини.

Одним з головних ознак того, що письменник не випадкова і не тимчасова величина – є почуття його особливого шляху. Якщо письменник-

пророк є «обранцем долі», то його особу проймають і всі загадки народу, до якого він належить. Письменник-пророк приречений і залишений в світі для того, щоб оголювати через свою душу те, що становить основи душі всіх. Його твори, з якими автор себе ідентифікує, підкоряються дії власного несвідомого, яке підпорядковує руку письменника [7].

Своїм ясновидінням великий письменник наближається до розуміння людської мотивації. Він охоплює своєю думкою життя і нестримно занурюється в таємниці людини, щоб знайти у характерах, що змінюються від століття до століття деякий загальний закон людської природи. І куди б не полетіла думка генія, вона захоплює його не лише побачити весь океан неозорості життя, а й інтуїтивно в художніх образах відчути його сутність.

Колективне несвідоме стає особистим досвідом письменника-пророка і переноситься ним у сферу художньої творчості, а вічні проблеми – пошук сенсу життя і стосунки між людьми – приймають своїм провідником письменника в його подорожі в світ образів і світ почуттів.

Пронизуючи природу людської спільноти в її незмінності, думка письменника шукає в натовпі істину духу, але зневірившись не знаходить її і бачить тільки колективний практичний егоїзм осіб з натовпу. І чим більше люди йдуть до пророка, тим гостріше він відчуває нудьгу і самотність.

Пророка не призначають, не вибирають. З іншого боку, лише та людина, яка обрана Богом, здатна відверто і мужньо говорити правду. Проте існують і пророки людські, лжепророки, що провіщають від себе і, значить, керуються силами неправди.

Шевченко мріяв про побудову царства Божого, державу правди і волі, для цього – він руйнував царство насильства, деспотизму. Ідея повалення кріпацтва й визволення рідного народу зливалася з проповіддю християнства, його віра підняла ідею братання між народами, проповідувала світовий мир, свободу і любов.

Життєва позиція пророка-Шевченка полягає у тому, щоб жити за Божим законом і актом волі обирати свою дорогу. Звідси зрозуміла його боротьба зі сваволею сильних світу і несприйняття тих, хто втрачає подобу Божу. Характерний Шевченкові штрих: у важкі хвилини перед ним завжди стоїть Бог, адже він Його згадує безліч разів у творах: «Що лиш тепер молюся до Бога і дякую йому за безконечну любов до мене, за те, що він виправдовував мене. У тому випробуванні очистилося і видужало моє бідне, боляще серце. Воно забрало від очей моїх призму, крізь яку я глядів на людей і на самого себе. Воно навчило мене, як любити ворогів і тих, хто нас ненавидить. А цього не навчить ніяка школа, крім школи досвіду і тривалої бесіди з самим собою» (лист до графині Толстої від 9 січня 1857 року) [6].

Наприкінці літературної творчості він поміщає молитви та уривки із псалмів у «Букварі» для дітей, сподіваючись, що вони сприятимуть вихованню добрих людей із чистим серцем. Отже, ще одна глибинна властивість натури Тараса Шевченка – його людяність в розумінні високого християнського гуманізму. Правдива релігійність Шевченка проявлялась в тому, що ненавидячи всіляку несправедливість, він водночас з якоюсь всепробачаючою любов'ю ставився до всіх людей. У Шевченка відсутні почуття упередженості або якоїсь патологічної ненависті, а тому він мав друзів різних національностей, вільно користувався слов'янськими мовами тощо.

В одному з найкращих своїх творів «І мертвим, і живим, і ненародженим...» наш славетний поет показує історичні реалії, досить сумні для українців, де він застерігає нас від повторення помилок наших предків:

... Та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини?..Яких батьків?
Ким? За що закуті?..
То й побачите, що ось що

Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,

Варшавське сміття – ваші пани,

Ясновельможнії гетьмани.

Чого ж ви чванитеся, ви!

Сини сердешної Украйни!

Ця зневага йшла від свідомого розуміння в усій повноті брутальної ницості правлячої верхівки і всього соціального ладу кріпацької Росії. Шевченко бачив, знав і усвідомлював усе реально, а тому казав щиру правду. Власне оце викривальне правдолюбство зробило Тараса Шевченка бунтівником і революціонером. Він все життя прагнув до побудови справедливого суспільного ладу, про що яскраво свідчить його участь у Кирило-Мефодієвському братстві.

С. Балей пояснює, що «...міт про рай страчений людсскістю є проекцією ідеальних, нездійснимих бажань людства в дитинячі його часи; він є перенесенням в минуле образу щастя і совершенства, за яким тужить людство. А якому теперішня дійсність не дає осущення» [1, с.192]. Про невдоволення суспільними подіями згадує так: «Не инакше як з особистими хотіннями поета діяло ся із бажаннями, що виростали в його душі на тлі загальних, національних чи суспільних почувань. Тут також приходилося поетови «завдавати серцю жалю», що не осущав ся ідеал такого життя України, який він леліяв в душі» [1, с.185].

Шевченкове своєрідне роздвоєння між мрією й дійсністю пояснюється тим, що Шевченко часто ідентифікує себе з історичними постатями. Їхні вчинки пояснює впливом своєї власної психіки, власними почуттями й бажаннями. С. Балей називає це «спосібність вчувати свою душу в инші єства» [1, 189].

Пояснюючи міфологічне мислення Шевченка Г. Грабович теж називає його пророком, мучеником, останньою надією своєї нації [2, с.17] або ж

приниженою і зневаженою жертвою [байстрюк, сліпий, волоцюга-кобзар, покритка, навіть грішник, як, наприклад, у вірші «Чи то недоля та неволя…»]. За Грабовичем, Шевченковий світ поділений на абсолютне Добро і абсолютне Зло, поет чи, власне, його ліричний персонаж розірваний. Власна символічна біографія Шевченка переплетена у поезії з «колективним, міфологічним пластом»: «Світ дитячих спогадів, світ юнацьких переживань викликає особливий емоційний стан, який, своєю чергою, активізує «колективну» підсвідомість. Ясно, що тільки в українській поезії душа Шевченка резонує в лад з «національною душею», тобто з усім діапазоном спільних, не до кінця виказаних знань, почуттів, вражень» [2, с. 18–19]. Саме «український світ» дає поезії основу для символічного коду, а «непристосована», бунтарська особистість оживляє цей світ і це затьмарює образ справжнього Шевченка. Г. Грабович вважає, що «поет є продуктом і героєм свого власного міфа» [2, с.19]. Пласти підсвідомого виявляються справжнім змістом Шевченкових творів. Це стосується насамперед історії України, картин минулого, що постають перед читачем російськомовних повістей і залишають «щемливе відчуття розладу, навіть прокляття, яке приховується під зовнішністю існуючого ладу» [2, с.31]. Хоча у творчості українського пророка є багато художніх картин на історичну тематику, де з певною вірогідністю відтворено події минулого, все ж Г. Грабович вважає, що поет відтворював не таку історію, яку можна пізнати шляхом раціонального дискурсу, а «цю правду можна пізнати тільки звернувшись до колективної душі власного народу. Її треба не вивчати, а відчувати чи сприймати як одкровення. Вона неподільна, незмінна й трансцендентна, так само, як трансцендентні поетові ключові метафори – слово, воля, правда» [2, с.34]. Подібне відтворення історії є постійною трансформацією історичного змісту в міфологічний і символічний, що Г. Грабович називає метаісторією, коли дослідник чи поет дошукується глибокого, істинного, часто спотвореного й забутого, або прихованого значення подій. У Шевченка історичне минуле незмінно реалізується в

колективних формах, зберігається у колективній пам'яті. У піснях, думах, легендах, втілюється в напівлегендарних героях. Проте український поет відходить від канонів романтичного історизму, що сформували тип стороннього спостерігача чи навіть політика. У нього минуле, історизм – «функціонально дієвий»: «Історичному значенню, розкритому Шевченком, належить унікальна й глибинна роль – відродити, вилікувати й визволити народ, стати істинним творцем його духовного відродження» [2, с.51]. Оскільки поет постає як знавець сакральної істини, історії-правди, то цей феномен можна пояснити глибинною трагедією його власного життя, в якому переплелися національна й особиста доля. Поет виступає посередником між небом і землею, обранцем трансцендентних сил, покликаним до «проклятої» і водночас «святої» роботи – розкодувати для нащадків глибинні причини трагічної долі вітчизни, донести до них «універсальні істини української культури».

Г. Грабович, керуючись структурно-антропологічним підходом до міфа, опрацьованим К. Леві-Стросом і В. Тернером, запропонував модель міфологічного мислення Шевченка. Він переконаний, що «у суті Шевченкової поезії лежить міфологічне мислення й особливе міфологічне сприйняття України… Міф становить базовий код Шевченкової поезії. Однак міфологічний код з'являється тільки в поезії, в той час, як інший базовий код Шевченкової творчості, а саме – психологічний, чи символіко-автобіографічний, знаходимо в усіх головних формах його самовияву: в поезії, прозі, а також у живописі. Хоча обидва коди становлять незалежні системи, особистісні й міфологічні компоненти, пов'язані між собою: міфологічне зображення України і символічний автопортрет митця моделюють і відображають одне одного. При розкритті міфологічного значення, котре існує на глибинному рівні, виявляється також індивідуальна психологія поета» [2, с.155–156].

Щоб краще зрозуміти природу поетичної творчості Шевченка, можна припустити, що людина-поет – це сукупність пов'язаних з природою людини вищих смислів, свого роду смислове поле, що складається з двох частин. Одна його частина – проявлена, доступна аналізу і самоаналізу. Інша частина, міфопоетична, – прихована, вислизає від аналізу, а її смисли складаються з прихованих (неявних) значень слів і схоплюються уявою та інтуїцією. Т.ч. власна природа поета має здатність породжувати смисли. Перехід з області актуальної свідомості в якусь неясну область альтернативної свідомості, образно кажучи, в область «пустельної» свідомості, в якій тільки й можливий прорив до нових ідей і сенсів є преображенням і осяянням. Занурення у світ архетипів колективного несвідомого, де, згідно з Юнгом, людина відчуває свою Самість, свій вищий дух, де зберігається історія людського роду, переходить у стан свідомості, вже відокремлений від зовнішнього світу, другий етап перетворення – інсайт. Існує здогадка Юнга про універсальність символів і архетипів людського несвідомого для різних епох, різних культур, різних народів і різних геніїв [7].

Передусім американський дослідник розкрив Шевченкову міфотворчість у синхронному контексті, паралельно з іншими слов'янськими поетами-романтиками, що оспівували й абсолютизували власну націю та її історію. Оксана Забужко вважає, що феномен Шевченка в християнській цивілізації не винятковий і в діахронному аспекті він також вписується у ряд «творців національно-консолідуючого міфа від Данте й Сервантеса до Гете» [4, с.15].

Водночас Забужко проти роздвоєності, «розірваності» постаті поета, вона вважає, що Шевченків міф України побудований на цілісному уявленні, поет «інтуїтивно бездоганно точно розумів цей символічний тип співвідношення між собою та «уявною спільнотою». Про що свідчать його слова: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини» [4, с.23]. Більше того, вона вважає, що поет «українізував» християнський міф, виявившись «розп'ятим» між двох антагоністичних течій – офіційно-

церковної та стихійно-народної релігійності. Від часів Шевченка духовна історія України розгортається, співвідносячись з ним, як із своєрідним абсолютом, – символічно персоніфікованою, втіленою єдністю сутності й існування в межах національного світу [4, с.34]. Дослідниця критично стверджує стосовно Грабовича, що він «взявся» відсікти створений Шевченком міф України від міфа його життя, словесний – від загальнокультурного як буцімто національної недуги» [4, с.36]. Проаналізувавши і творчість, і життя українського поета, О. Забужко розкрила створений ним міф України, в якому і її минуле, й теперішнє, і майбутнє поєднані в одну цілісність. Оскільки трагічне минуле й теперішнє України як і її національна доля універсалізується Шевченком у контексті християнського міфа гріха й спокути, то й майбутнє у цьому контексті виглядає апокаліптичним. Щодо осібного шляху України, її історичного порятунку із «національно-специфічного пекла», то О. Забужко робить висновок, що «...визволення України як колективного індивіда має відбутися насамперед через очищення-«освячення» її душі. Піднесення її на височінь, у принципі, недосяжну для зла» [4, с.140]. «Коли очиститься моя країна –тоді я полину до свого Бога. А поки я до Бога не йду, я зі своєю країною» - апелює Забужко за Шевченка до вірша:

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.

Забужко тут бачить позви пророка із Богом за свій народ, пред'яву Богу від пророка, який почуває себе репрезентатним, відповідальним за свій народ.

Намагався розшифрувати Шевченків міф України і Дмитро Донцов одним із перших на початку ХХ ст. Донцовська герменевтика спричинилася до трансформації Шевченкового міфа України в ідеологію українського інтегрального націоналізму. Д. Донцов переконаний, що поет бачив спасіння лише у воскресінні лицарства на Україні. Він виділяв тих людей, козаків, як носіїв шляхетної душі, людей честі, героїчної вдачі. Вони володіли кодексом честі, голоті незрозумілим. Воскресле козацтво мало виконати в пророчій уяві Шевченка велику місію: визволити Україну від нової «орди варварів», якою була Московщина – тих «незрячих, душевбогих гречкосіїв» можна визволити лише силою й подвигом «лицарів святих» [3, 161].

Наведемо, як висловлюються про місію Шевченка письменники у ХХ ст.[8]: «…Господь дарував нам розум і волю, свій Закон, послав нам Пророка Тараса, який зрозумілою мовою Заповіту закликав нас рішучими діями захистити свою землю, здобути свою Державу» (Хмара Степан).

«Такі фігури, як Шевченко, є в кожного народу, народ їх береже як святині…Крім переслідувань, він нічого не надбав для себе, зате здобув Україну і весь світ… Таке надається геніям» (Федченко Павло).

«…Отож творчість поетів можна (й належить) сприймати тільки в усій її повноті та завершеності, особливо тих, які мали месійне призначення, а Тарас Шевченко саме такий був…» (Шевчук Валерій).

Усвідомлюємо, що в історії України ще не було людини, що зробила б такий велетенський вплив на уми і серця своїх співвітчизників, як Тарас Шевченко. Він не народився пророком і зовсім не прагнув ним бути, але за Божим провидінням ним став і вивів свій народ з «єгипетського» ярма, хоча сам так і не побачив землі обіцяної.

Висновки.

У результаті дослідження ми підходимо до висновку, що творчість Т. Шевченка важливо сприймати з позиції його місійності, а саме – бути пророком українського народу. Через цю роль він має найбільший вплив на

читача, який сприймає Шевченкову творчість. Ця творчість, яка черпає інформацію з колективного несвідомого, містить заклик до дії. Феномен Шевченка вписується у ряд творців національно-консолідуючого міфа.

Література:

1. Балей Степан. З психольогії творчости Шевченка // Балей Степан. Зібр. творів. У 5 т. Т. 1. – Львів–Одеса: ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2002. – С. 174–210.

2. Грабович Григорій. Шевченко як міфотворець. – К.: Радян. письм., 1991. – 211 с.

3. Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря [містика лицарства запорозького]. – Торонто: Гомін України, 1961. – 230 с.

4. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – Київ, «Абрис», 1997. – 144 с.

5. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — К., 1991. — С. 157-225.

6. Три поеми Тараса Шевченка (Сон - Великий льох - Неофіти). З передм. й поясн. Б. Лепкого. – Київ-Ляйпціґ: Українська накладня, 1918. – С. 93 // Джерело доступу: Оцифрований Текстовий архів http://archive.org/stream/trypoemytarasash00shev/trypoemytarasash00shev_djvu.txt

7. Юнг К. Г. Очерки по аналитической психологии.- Минск, 2003.

8. http://www.shevkyivlib.org.ua/shevchenkiana/velikiy-kobzar/595-shevchenko-v-otzintzi-literaturnoi-kritiki.html - Шевченкіана на сайті Центральної бібліотеки ім. Т. Г. Шевченка для дітей м Київа.

References

1. Balei Stepan. Z psykholohii tvorchosty Shevchenka // Balei Stepan. Zibr. tvoriv. U 5 t. T. 1. – Lviv–Odesa: IFLIS LFS «Cogito», 2002. – S. 174–210.

2. Hrabovych Hryhorii. Shevchenko yak mifotvorets. – K.: Radian. pysm., 1991. – 211 s.

3. Dontsov D. Nezrymi skryzhali Kobzaria [mistyka lytsarstva zaporozkoho]. – Toronto: Homin Ukrainy, 1961. – 230 s.

4. Zabuzhko O. Shevchenkiv mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu. – Kyiv, «Abrys», 1997. – 144 s.

5. Konyskyi O. Ya. Taras Shevchenko-Hrushivskyi: Khronika yoho zhyttia. — K., 1991. — S. 157-225.

6. Try poemy Tarasa Shevchenka (Son - Velykyi lokh - Neofity). Z peredm. y poiasn. B. Lepkoho. – Kyiv-Liaiptsig: Ukrainska nakladnia, 1918. – S. 93 // Dzherelo dostupu: Otsyfrovanyi Tekstovyi arkhiv http://archive.org/stream/trypoemytarasash00shev/trypoemytarasash00shev_djvu.txt

7. Yunh K. H. Ocherky po analytycheskoi psykholohyy.- Mynsk, 2003.

8. http://www.shevkyivlib.org.ua/shevchenkiana/velikiy-kobzar/595-shevchenko-v-otzintzi-literaturnoi-kritiki.html- Shevchenkiana na saiti Tsentralnoi biblioteky im. T. H. Shevchenka dlia ditei m Kyiva.